

УДК 930(477.62)

ОСОБЛИВОСТІ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ СТРУКТУРИ ДОНБАСУ ТА ДЕМОГРАФІЧНА ПОТУЖНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Докашенко Віктор Миколайович, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет».

Анотація

У статті розглядається проблема поселенської структури Донецької і Луганської областей та її вплив на потужність української мови в регіоні. На основі даних всесоюзних повоєнних та першого Всеукраїнського переписів населення простежується динаміка міського і сільського населення. Доводиться, що структура населення в його міській і сільській частинах, а також демографічний процес в національному вимірі створюють менш сприятливі умови для збільшення потужності української мови у порівнянні з іншими регіонами України.

***Ключові слова:** структура населення, українська мова, демографічна динаміка, поселенська структура, перепис населення, національний склад, міграція населення.*

ВСТУП

Проблема досягнення оптимального співвідношення міського і сільського населення завжди є актуальною як для індустріально розвинутих регіонів, так і для тих, у яких рівень урбанізації недостатній. За будь-яких обставин у комплексі з іншими заходами воно допомагає одночасно вирішувати декілька завдань. По-перше, воно сприяє забезпеченню промислових підприємств максимально від потрібної кількості робочої сили, що зменшує необхідність активізації міграційних процесів з інших регіонів. Останнє, безперечно, дозволяє суттєво скоротити витрати на виготовлення продукції, що веде до зменшення її собівартості. По-друге, вихід на максимальний рівень оптимальності здатен допомогти забезпечити промислові центри місцевими продуктами харчування, що значно здешевлює їхню роздрібну ціну і знову ж таки, хай хоч і опосередковано, впливає на ціну продукції промислових підприємств.

Однак в Україні, крім суто економічної складової, поставлена проблема внаслідок так званого «мовного питання», яке набуло яскраво вираженої політичної тональності, здійснює вплив на процес національної самоідентифікації народу, який особливо загострився після проголошення незалежності. Переважання російської мови в місті – очевидне. «Українська мова, – у зв'язку з цим пише дослідниця Н. Пашина, – домінувала в сільській місцевості й побутовій сфері міста» [1]. Якщо погодитись з цією реалією, то постійне скорочення чисельності сільського населення, що мало місце після війни, повинно було призвести також і до звуження бази української мови. Тоді, відповідно, зменшення кількості її користувачів, яке зафіксовано всіма

радянськими переписами населення і особливо гостро виявилось в підсумках першого Всеукраїнського перепису, виступає логічним наслідком чисельного скорочення сільського населення. Усе це актуалізує поставлену проблему, значущість якої посилюється очікуванням другого Всеукраїнського перепису населення, результати якого повинні підтвердити або спростувати зазначений стан справ.

МЕТА РОБОТИ

Метою цієї статті є простеження динаміки змін поселенської структури Донбасу з виокремленням його міських та сільських компонентів як чинників впливу на потужність [2] україномовних процесів.

За вихідну точку хронологічних меж взято останній передвоєнний рік, а кінцевою – 2001 р. Початкова дата дає можливість визначити кількість населення у передвоєнний період, тобто на той час, коли було досягнуто піку заселення Донбасу. Кінцева – має засвідчити результати державної мовної політики, що впроваджувалася в період української незалежності. Для того, щоб її виокремити, використовуватиметься проміжна дата, яка констатує кінець епохи радянської мовної політики і початок української – це 1989 р., рік проведення останнього Всесоюзного перепису населення. З нашої точки зору, зазначені хронологічні межі дозволяють простежити динаміку процесу в достатній історичній перспективі та визначити характер впливу поселенської структури передусім на демографічну складову потужності української мови [3, с. 115]. Об'єктивності нашому дослідженню має надати використання підсумків переписів населення, які проводились в 1959, 1970, 1979 роках. Усе разом узятє дає можливість простежити плинність процесу з практично рівними проміжками часу. Широкі хронологічні межі дають підставу розраховувати на достатньо точне визначення динаміки процесу народонаселення у міській та сільській частинах Донбасу та його вплив на потужність української мови.

Історично склалось так, що Донбас, до якого зараз включено дві області, завдяки покладам кам'яного вугілля та інших корисних копалин практично від часу свого заснування перетворився на важливий економічний центр усієї країни. Процес швидкого становлення регіону йшов паралельно з формуванням робочої сили, а отже, і його населення. Все це досить детально описано в науковій літературі. Поряд з уже визнаними науковою громадськістю працями, як, наприклад, монографія В. О. Пірка [4], беззаперечний інтерес у цьому відношенні викликає ще досить-таки «свіжа» праця Ю. О. Ніколайця [5], «свіжа» не лише за часом видання, а й за логікою викладу матеріалу, постановкою питання та комплексністю бачення проблеми.

Неабиякий інтерес також викликає праця «Мова і суспільство. Постколоніальний вимір» професійного філолога Л. Т. Масенко, що вже згадувалася нами вище, хоча певна частина суджень, що наводяться в монографії, на наш погляд, є досить дискусійними. Наприклад, ми вважаємо, що авторка переоцінює значення мовно-культурного чинника, вважаючи його вирішальним у становленні національної держави. Однак можна погоджуватись, чи навпаки, не погоджуватись з її думками, але безперечним

залишається факт комплексності і ґрунтовності розглянутих проблеми української мови з урахуванням сучасних політичних викликів.

Досить цікавим вбачається нам висвітлення питання народонаселення краю з точки зору проблеми використання «робочих рук». Особливо це стосується авторів радянської доби. Своїм марксистським розумінням питання вони дають можливість оцінювати сучасний стан розробки проблеми в альтернативному ракурсі, а значить, дають змогу об'єктивніше вдивитись у сутність сучасних процесів. Серед значної кількості наукових видань того часу виокремлюється стаття «Естественное и механическое движение населения и проблемы рационального использования трудовых ресурсов Украинской ССР», автором якої є О. А. Янковська [6].

Серед молодих дослідників у колі піднятих проблем викликають позитивну оцінку праці М. А. Алфьорова, в яких простежується еволюція державної міграційно-демографічної політики [7] та дисертаційне дослідження М. Ф. Шипіка «Соціально-демографічні процеси у 1943–1955 рр.» [8].

При підготовці статті до уваги взято і невиправдано радикальні, з нашої точки зору, судження, викладені в брошурі В. Кубійовича та праці Гіроакі Куромія [9]. Саме радикальна налаштованість, що стоїть за крок від упередженості, і не дозволили авторам, на нашу думку, вийти на масштабні та аргументовані висновки.

Таким чином, навіть побіжний огляд наукової літератури дозволяє зробити висновок про достатньо пильну увагу наукового загалу до анонсованої теми. Однак, попри всю багатоаспектність дослідження проблеми, поза увагою колег залишилось детальне та комплексне простеження динаміки змін у структурі населення Донбасу та його вплив на розвиток мовного процесу в Україні, що, власне, й дає нам підстави для заповнення цієї лакуни. З нашої точки зору, наповнення її новим змістом певною мірою може сприяти уточненню багатьох позицій у дослідженні повоєнної історії такого важливого регіону, яким є Донбас.

РЕЗУЛЬТАТИ (основний текст роботи)

Безсумнівно, величезний вплив на чисельність населення Донбасу здійснила Велика Вітчизняна війна. Не наголошуючи на людських і матеріальних втратах, яких зазнав регіон, все ж таки зазначимо, що людський потенціал краю повністю не було відновлено навіть у 1951 р. Не маючи під рукою узагальнюючих даних по всьому Донбасу, підтвердимо цю думку даними лише по Донецькій області. В 1940 р. тут мешкало 3235,4 тис. осіб, а в 1951 р. – 3178,0 тис. Більша частина, звичайно, мешкала у містах – 2492,0 тис., тоді як у довоєнний час – 2544,6 тис. Чисельність сільського населення скоротилася з 690,8 до 686,0 тис. осіб. Отже, для досягнення довоєнного рівня області в 1951 р. не вистачало 57,4 тис. осіб. З них у містах – 52,6 тис. і 4,8 тис. у сільській місцевості. Підкреслимо, що це вже після виконання ІV п'ятирічного плану, який потребував надзвичайних зусиль всього наявного людського потенціалу. Динаміку його відновлення в Донецькій та Луганській областях подано в Таблиці 1 (тис. осіб). Дані за 1940 р. подаються за інформацією Держкомстату України [10].

**Динаміка змін структури населення Донбасу
(приріст у абсолютних даних та у % до попереднього періоду)**

Назва області та категорія населення	За даними переписів населення (року)					
	1940	1959	1970	1979	1989	2001
<i>Донецька область</i>						
все населення (обидві статі)	3235,4	4262,1 +1026,7 (31,7)	4891,9 +629,8 (14,8)	5150,3 +258,4 (5,3)	5311,7 +161,4 (3,1)	4841,1 - 470,1 (8,8)
міське населення (обидві статі)	2544,6	3656,0 +1111,4 (43,7)	4275,5 +619,5 (16,9)	4581,3 +305,8 (7,2)	4815,0 233,7 (5,1)	4363,6 - 451,4 (9,4%)
Сільське населення (обидві статі)	690,8	606,1 - 84,7 (12,3)	614,1 +8,0 (1,3)	568,8 - 45,3 (7,4)	517,0 -51,8 (9,1)	477,5 - 39,5 (7,6)
<i>Луганська область</i>						
все населення (обидві статі)	1938,5	2452,2 +513,7 (26,5)	2750,5 +298,3 (12,2)	2787,6 +37,1 (1,3)	2863,0 +74,4 (2,7)	2546,2 - 316,8 (11,0)
міське населення (обидві статі)	1307,3	1977,2 +669,9 (51,2)	2270,8 +293,6 (14,8)	2352,1 +81, (3,6)	2473,0 120,9 (5,1)	2190,8 - 282,2 (11,4)
Сільське населення (обидві статі)	631,2	475,0 -156,2 (24,7)	479,6 +4,6 (1)	435,4 - 44,2 (9,2)	390,0 - 45,4 (10,4)	355,4 - 34,6 (8,9)

Дані таблиці дозволяють зробити ряд висновків. По-перше, за станом на 1959 р. в обох областях було перевищено довоєнний рівень населення. Зокрема, у Донецькій області – на 1026,7 тис., або на 31,7%. Однак слід принагідно зазначити, що це зростання відбулося за рахунок міського населення. У містах довоєнний рівень було перевищено на 43,6%, що в абсолютному вираженні складає 1111,4 тис. осіб. У сільській місцевості довоєнного рівня не було досягнуто навіть в 1959 році. Відставання від довоєнного тут складало біля 85 тис. осіб (12,3%). У Луганській області чисельність населення перевищувала довоєнний рівень на 513,7 тис. або на 26,5%. Але це перевищення теж відбулося за рахунок його сільської частини. Так, якщо населення міст тут зросло на 666,9 тис. осіб, що складає 26,5% від його довоєнного рівня, то у сільській місцевості до його досягнення не вистачало 156, 2 тис. осіб, або 25%.

По-друге, увесь повоєнний період позначається сталим зростанням чисельності населення. У Донецькій області з 1959 р. по 1989 р. воно зросло на

1049.6 тис. осіб., або на 24,6%. У Луганській за цей же час кількість жителів збільшилася на 410 тис., що складає 16,7%. Однак приріст усього населення у Донецькій області був дещо вищим, ніж у Луганській. У середньому за тридцятирічний термін на Донеччині він сягнув майже 14%, тоді як на Луганщині – лише біля 11%. Найвищі темпи зростання були зафіксовані в 1959 р. У порівнянні з останнім передвоєнним роком кількість населення у Донецькій області зросла на 32%, а в Луганській на 26,5%. Отже, проаналізована частина таблиці засвідчує, що відновлення людського потенціалу та його подальше нарощування створювали об'єктивні передумови для посилення україномовних тенденцій у республіці. Однак реалізація цього потенціалу залежала вже від політичної волі партії та державної влади.

По-третє, в період між останнім радянським і першим Всеукраїнським переписами простежується тенденція зниження чисельності населення по обох областях як у міській, так і в його сільській частинах. На Донеччині кількість населення зменшилася на 470,1 тис. (8,8%), на Луганщині – на 316,8 тис. (11,0%). Темпи скорочення міського населення в Донецькій області були значно нижчими. Тут вони склали 9,4%, що в абсолютному вираженні складає 451,4 тис., тоді як в Луганській вони склали 11,4%, що відповідало 282,2 тис. осіб. Суттєвішим було тут і скорочення сільського населення – 8,9% проти 7,6% у Донецькій області. Звернемо увагу на той факт, що в абсолютному вираженні різниця скорочення сільських жителів між цими областями не виглядає суттєвою. У Луганській області кількість сільських жителів скоротилася на 34,6 тис., а в Донецькій на 39,5 тис. При цьому треба врахувати той факт, що на Луганщині це скорочення відбулося із числа 390 тис. сільського населення (на 1989 р.), а в Донецькій з 517 тис. за той же проміжок часу. Таким чином, зміцнення позицій української мови в Донбасі зіткнулося з дією двох протидіючих факторів. З одного боку, значне скорочення населення краю за перші десять років незалежності звужувало базу для розвитку української мови, а з іншого, проголошення незалежності створювало додаткові політичні умови для її ширшого впровадження в комунікативному аспекті. Ефективність останніх залежала від рішучості та виваженості мовної політики держави.

Узагальнююче враження про динаміку розподілу населення Донбасу у його міській і сільській частинах подає Діаграма 1. Вона рельєфно виокремлює стан демографічної потужності української мови крізь призму кількісного складу міського та сільського населення. На осі координат «х» позначено дані зростання міського і сільського населення у %, на осі координат «у» позначено роки замірів чисельності населення за переписами. Легенда діаграми ілюструє співвідношення міського і сільського населення всього Донбасу у % [11].

Діаграма 1

Діаграма наочно підтверджує наш висновок про стабільне зростання чисельності міського населення і таку ж стабільність щодо зниження чисельності сільського, хоча їх темпи суттєво різнилися. Зіставимо темпи зростання чисельності міського населення з темпами зниження сільського. За вихідну точку наших підрахунків взято 1940 р. Отже, за станом на 1959 р. темпи зростання міської частини поселенської структури Донбасу склали 12,7%, тоді як темпи зниження сільської склали 58,7%. Ми далекі від думки, щоб віднести скорочення чисельності селян за рахунок підвищення продуктивності праці чи інших аналогічних чинників, які його могли обумовлювати.

Водночас ми не можемо віднести таке різке зростання чисельності мешканців міст за рахунок природного росту населення, оскільки за станом на 1955 рік останній загалом по Україні не вийшов навіть на рівень передвоєнного року і склав 12,6 на 1000 осіб населення, тоді як в 1940 р. цей показник складав 13 осіб [12, с. 17]. Це означає, що за такого природного приросту населення збільшення чисельності міських жителів на 1090,8 тис., яке було зафіксовано у 1959 р. в порівнянні з 1940 р., просто неможливе. Отже, в такому випадку є всі підстави зробити припущення, що зазначений мільйон з лишком міських жителів, поруч з міграцією населення з поза меж регіону, певною мірою сформувався і за рахунок скорочення сільського населення. Судячи з усього, тут ми стикаємося з традиційними діями тоталітарної держави, спрямованими на вирішення проблеми індустріального розвитку за рахунок чисельності сільського населення. Для теми нашого дослідження це має принципове значення. Якщо виходити з позиції переважного активного вживання української мови в межах села, то тоді зменшення чисельності сільчан слід розглядати як один із чинників послаблення її демографічної потужності.

Подальші переписи населення різких змін чисельності сільських жителів не констатували аж до 1989 р. включно. За тридцятирічний період

простежується плавне зростання числа міських жителів і таке ж плавне скорочення кількості сільських. Щоправда, за підсумками Всесоюзного перепису населення 1970 року вперше і в останнє за весь радянський повоєнний період кількість сільчан дещо зросла в порівнянні з попередньою точкою відліку (1,2%). Однак це крихітне зростання не може навіть порівнюватись з темпом зростання чисельності жителів міст, який склав у цьому році 7,2%.

Перепис 1979 р. засвідчив певний поворот у тенденціях співвідношення сільського і міського населення. З цього часу число мешканців міст починає зростати меншими темпами, ніж скорочуватись число сільських жителів. Так, число останніх з 1970 по 1979 р. зменшилося на 8,8%, а число мешканців міст тим часом зросло лише на 5,9%. Ці зміни в тенденції поглибилися за наступні 10 років. За матеріалами перепису 1989 р. кількість міського населення Донбасу зросла на 5,1%, тоді як сільське зменшилося вже на 10,7%.

Отже, за весь післявоєнний радянський період української історії в поселенській структурі Донбасу чітко визначаються дві тенденції. Перша – характеризувалася зростанням чисельності міського населення, але його темпи при цьому невпинно знижувалися, що засвідчують результати кожного наступного перепису населення. Друга тенденція, що характеризує сільську частину поселенської структури краю, демонструє невпинне зниження чисельності сільчан, але темпи цього зростання не зменшувалися, як це було в містах, а зростали на кожній із стадій наступного заміру. Принципових змін названі тенденції зазнали в перше десятиріччя української незалежності. Тут простежуються значно вищі темпи скорочення міського населення у порівнянні з сільським. Якщо останнє за цей період скоротилося на 8,2%, то міське – на 10,0%. Чи трансформуються ці зміни в тенденцію, можуть показати лише підсумки наступного Всеукраїнського перепису населення.

Аналіз потужності української мови, який ми здійснювали на підставі загальних кількісних показників народонаселення міст і сіл Донбасу, можна розглядати лише як загальну основу для подальшої деталізації процесу. Останній уявляється можливим здійснити за рахунок внесення до дослідження національного аспекту. З цією метою, скориставшись підсумками переписів населення 1970 та 2001 рр., спробуємо визначити ступінь використання української мови в селах та містах. Якщо виходити з посилки ряду авторів, що українська мова в цей час активно використовувалася в селі, а в містах – у кращому випадку на побутовому рівні, то скорочення сільського населення, про яке ми писали вище, неминуче повинно було призвести й до скорочення вживання української мови. Спочатку вивчимо стан справ, зафіксований переписом населення 1970 р. та зведений нами в Таблицю 2 [13].

**Українська мова в контексті поселенської структури Донбасу
(за підсумками Всесоюзного перепису населення 1970 р.)**

Розподіл за місцем проживання	Всього населення (абс. дані та у %)	З них українців (абс. дані та у %)	З них визнали українську мову як рідну (абс.дані та у %)	З них визнали російську мову як рідну (абс.дані та у %)
Донецька область – 4892,0				
місто	4275,5 / 87,4	2137,0 / 50,0	1398,6 / 65,4	738,2 / 17,3
село	614,4 / 12,6	459,9 / 74,6	433,2 / 94,2	26,6 / 5,8
Луганська область – 2546,2				
місто	2270,5 / 82,6	1159,0 / 51,0	843,2 / 72,7	315,7 / 27,2
село	435,4 / 17,0	347,6 / 79,8	336,1 / 96,7	11,4 / 3,3

Таблиця дає змогу з'ясувати, що і в Донецькій, і в Луганській областях переважна частина населення мешкала в містах, де українці складали 50 і 51% населення відповідно. У той же час у селах, в яких у Донецькій області мешкало 12,6%, а в Луганській 17% населення, чисельна перевага українців була значно вагомішою. На Луганщині в селах українців мешкало 1159,0 тис. (72,7%) , а на Донеччині – 459,9 тис. (74,6%). Як свідчать дані перепису, українці, що мешкали в містах Донеччини, українську як рідну мову обрали 65,4%, а на Луганщині – 72,7%. У селах ситуація була принципово іншою – 94,2% і 96,7% відповідно. Останнє, на перший погляд, дає підставу розглядати сільське населення як своєрідну базу збереження української мови, як базу для нарощення її демографічної потужності. Але такий підхід, на нашу думку, є досить спрощеним, оскільки не враховує питому вагу україномовного населення на селі. Він не враховує і його абсолютної величини, не співвідносячи її до загальної кількості українців. У селах Донбасу мешкало всього 807,5 тис. осіб, українців за національністю (19,7%), тоді як в містах – майже в чотири рази більше – 3296 тис. (80,3%). Ці неповні 20% не можуть визначати потужність останніх 80%.

Отже, якщо виходити з точки зору визначення місцезнаходження бази для збереження, поширення та розвитку української мови, то вона, за нашим переконанням, знаходилася як у місті, так і в селі. Тобто повсюди, де проживали носії мови. Обмежувати її рамками села, тим більше виносити її за межі якогось, хай навіть і з переважним використанням російської мови, одного регіону, неприпустимо. Інша річ, що в містах Донбасу у спілкуванні на побутовому рівні значна частина українців перевагу віддавала російській мові, на що у них і до цих пір є відповідні підстави. Ну, скажімо, сусідство і спільне місце роботи з росіянами або представниками інших національностей, які не володіють українською, а за мову міжнаціонального спілкування обрали російську, необхідність вживання технічної, медичної та іншої спеціальної лексики, яка ще не знайшла своїх українських відповідників тощо.

Звичайно також, що та частина українців, що мешкала в містах Донбасу була більш схильна до русифікаторських впливів. Зараз нас не цікавить, який

характер вони носили, тим більше, який чинник був домінуючим – об’єктивний чи суб’єктивний. Тут нас цікавить масштаб русифікації, який певною мірою можна простежити за результатами переписів населення, в яких зафіксовано факт визнання українцями російської мови як рідної. Безперечно, ми усвідомлюємо, що визнаючи російську мову рідною, більша частина українців не перестала себе до них відносити. Але також не можна визнати і того, що мова є чи не головною визначальною ознакою самоідентифікації народу. Якщо з цим погодитись, то масштаби явища виглядають наступним чином.

У містах Донецької області рідною мовою визнали російську 17,3% українців, в Луганській – майже третина (27,2%). Жителі сільської місцевості виявились менш вразливими до цього виклику. На Донеччині – 5,8%, а на Луганщині – 3,3%. Обмежені рамками статті ми не можемо поширити цей аналіз на підсумки переписів 1959, 1979, та 1989 рр. Тут ми лише констатуємо, що їх результати не можуть нас втішити. Тому, пропускаючи результати одного попереднього та двох наступних радянських переписів детальніше зупинимося на характеристиці результатів мовних аспектів першого Всеукраїнського перепису населення, розглядаючи їх через призму населення міст і сіл. Їх узагальнення зведені нами до Таблиці 3 [14].

Таблиця 3

**Українська мова в контексті поселенської структури Донбасу
(за підсумками Всесоюзного перепису населення 2001 р.)**

Розподіл за місцем проживання	Всього населення (абс. дані та у %)	З них українців (абс.дані та у %)	З них визнали українську мову як рідну (абс.дані та у %)	З них визнали російську мову як рідну (абс.дані та у %)
Донецька область – 4841,1				
місто	4363,6 /90,1	2391,5 /54,8	852,6 /35,6	1536,6 /64,2
село	480,2 /9,9	352,6 /73,4	276,8 /78,5	75,6 /21,4
Луганська область – 2540,2				
місто	2183,4 /85,9	1213,0 /55,5	520,2 /42,9	690,5 /56,9
село	356,7 /14,0	259,3 /72,7	222,4 /85,8	36,9 /14,2

Порівняння даних Таблиці 3 з даними Таблиці 2 засвідчує неоднозначність процесів, що забезпечують демографічну складову потужності української мови. З одного боку, факт суттєвого зменшення чисельності населення як у містах, так і в селах Донбасу, впливає на нього негативно. Але, з іншого боку, зростання числа українців у містах є чинником зміцнення її позицій. У Донецькій області їх кількість зросла на 4,8% (254,5 тис. осіб), в Луганській – на 4,3%, що у числовому вираженні складає 54,0 тис. осіб. У селах ситуація не була такою оптимістичною. Тут простежується зменшення питомої ваги українців у загальній структурі сільського населення. На Донеччині воно сягнуло 5,7%, а на Луганщині 10,9%. Отже, якщо село розглядати як базовий

ареал для української мови, то в такому випадку не можна не визнати безперечного факту його звуження.

Для уточнення потенціалу регіону у площині посилення потужності української мови наведемо результати середньостатистичних даних по Україні. Станом на 2001 р. кількість міського населення складала 32290,7 тис. осіб, що становить 66,9%, а питома вага сільського – 33,0%, що у числовому вираженні відповідає 15950,2 тис. осіб. Нагадаємо, що в масштабах Донбасу питома вага міського населення складала у 2001 р. 88,7%, а сільського – 11,3%. Це означає, що середньоукраїнські показники 2001 р. не йдуть у порівняння із середньодонбаськими навіть за даними 1940 р.

Однак перевага міського населення без урахування чисельного показника титульної нації, хай навіть і в таких високих відсотках, на нашу думку, не може точно ілюструвати реальний демографічний потенціал мови. Значно точніше його здатне визначити порівняння питомої ваги носіїв мови, що мешкають у регіоні, з аналогічним загальноукраїнським показником. Отже, за результатами першого Всеукраїнського перепису в Донбасі мешкало 4216,5 тис. українців, що складає 57,2% від всього населення краю, у той час як питома вага українців в державі складає 77,8%. З наведеного вище випливає, що питома вага українців, що мешкають в Донецькій та Луганській областях, поступаючись середньому показнику по Україні теж не може слугувати чинником підсилення потужності української мови в регіоні.

Не виключено, що внаслідок зазначеного, поряд з багатьма іншими факторами, включаючи й історичний, потужність української мови в Донбасі знаходиться на нижчому рівні, ніж в інших регіонах країни. Останнє досить яскраво ілюструє перепис населення 2001 р., згідно з яким під час опитування значна частина українців за походженням рідною мовою визнали не українську, а російську. Так, у містах Донеччини за станом на 2001 рік 64% українців надали перевагу російській мові перед українською. Різниця з 1970 р. складає 46,9%. У містах Луганської області російській мові віддали перевагу перед рідною 56,9% українців. Різниця з 1970 р. тут складає 29,7%.

Наведені цифри можна піддати сумніву, посилаючись на те, що такий негатив може бути наслідком радянського минулого. З цим можна погодитись, хоча у своє виправдання варто зазначити, що нами використовувались дані цього перепису лише тому, що його результати найближче підходять до теми нашого дослідження, оскільки в його таблицях подаються дані з розподілом на населення міст та сіл. Усі інші переписи, включаючи й перепис 1989 р., надають узагальнюючі дані без розподілу на міське і сільське населення.

І все ж таки, щоб усунути цю формальну перешкоду, наведемо узагальнюючі дані за переписом населення 1989 р., порівнюючи їх паралельно з даними 2001 р. Отже, в 1989 р. у Донецькій області російську мову як рідну визнали 40,4% українців, а в 2001 р. – (вже у перерахунку на узагальнюючий принцип) – 58,7%. У Луганській області в 1989 р. віддали перевагу російській – 33,5%, а в 2001 р. – 49,4%. У середньому по Донбаському регіону за першим Всеукраїнським переписом визнала російську мову рідною 2339,6 тис. осіб, що складає 55,5% від загальної кількості українців, що тут мешкають, тоді як в

1989 р. їх налічувалось 1791,5, тобто 42,9%. Тобто за десять років незалежності кількість прихильників російської тут зросла більше як на півмільйона (548,1 тис.), що складає 30,6%.

Для того, щоб виразніше підкреслити особливий характер мовних процесів у Донбасі наведемо аналогічні дані у загальноукраїнському вимірі. У 1989 р. кількість українців з рідною російською складала 4578,4 тис. осіб, тобто 12,2% від загальної кількості всіх українців. Якщо ж від названого числа відняти 1791,5 українців з рідною російською, що мешкали у двох донбаських областях, то на всю Україну кількість останніх складе 2786,9 осіб. Тобто, у Донбасі мешкало майже 40% всіх українців, що визнавали російську мову рідною. У 2001 р. в Україні російську визнали як рідну вже 5544,7 осіб. Їх питома вага складає 14,8%. Знову ж таки, якщо від цього числа відняти кількість жителів Донбасу з рідною російською мовою, то на всю Україну останніх залишиться всього 3205,0 тис. осіб. Це означає, що в 2001 р. у донецько-луганському регіоні мешкало 42,2% всіх українців держави, які визнали рідною мовою російську.

Результати проведеного дослідження поселенської структури Донбасу в контексті демографічної потужності мови дозволяють зробити такі висновки. По-перше, структура народонаселення Донбасу в його міській і сільській частинах створює, у порівнянні з іншими регіонами країни, менш сприятливі умови для збільшення потужності україномовних процесів. По-друге, статистичне простеження цього процесу в національному вимірі не дає підстав для того, щоб розглядати чинник національної приналежності як такий, що здатний принципово переломити мовну ситуацію. По-третє, позитивна динаміка визнання російської мови рідною з боку значної частини українців Донбасу засвідчує про низьку комунікативну потужність української мови та необхідність вироблення тонкої і виваженої мовної політики в регіоні. З метою подальшого дослідження проблеми вбачається доцільним вивчення чинників, що історично сформували низький демографічний та комунікативний рівні потужності української мови, спрямувавши його в економічну площину.

Література

1. Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі / Наталія Пашина // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 24–33.
2. Термін «Потужність української мови» запозичено у: Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Лариса Масенко. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 163 с.
3. Там само.
4. Пірко В. О. Заселення та господарське освоєння степової України в XVI – XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк, 2004.
5. Ніколаєць Ю. О. Поселенська структуру населення Донбасу / Етнополітичний аспект динаміки / Ю. О. Ніколаєць. – К., 2012. – 187 с.
6. Янковская О. А. Естественное и механическое движение населения и проблемы рационального использования трудовых ресурсов Украинской ССР / О.А.Янковская // Региональные проблемы населения и трудовые ресурсы [Под. ред В. Г. Костакова и Е. Л. Маневича]. – М.: Статистика, 1978. – 287 с.

7. Алфьоров М. А. Міграційні та демографічні процеси у Донецькій області 1943–1951 рр. / М. А. Алфьоров // Схід. – 2004. – № 1. – С. 26–29; Його ж: Еволюція державної міграційно-демографічної політики в Донбасі у 1950-ті роки / М. А. Алфьоров // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ : Вид-во СХУ ім. В. Даля. – 2006. – № 9. – С. 3–10.

8. Шипік М. Ф. Соціально-демографічні процеси у 1943–1955 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»/ М.Ф.Шипік. – Донецьк, 2005. – 18 с.

9. Кубійович В. Національний склад населення Радянської України в світлі переписів з 17.12.1926 і 15.1.1959. Відбитка із збірника, присвяченого пам'яті З. Кузели / Володимир Кубійович. - Записки НТШ т. CLXIX. – Париж, 1962. – 16 с.; Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті рр. / Гіроакі Куромія. – К., 2002. – 491 с.

10. Таблицю складено на основі даних: Народное хозяйство Украинской ССР. Статистический ежегодник. К 60-летию образования Союза Советских Социалистических республик. – К.: «Техника», 1982. – 383 с.; Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. Центральне статистичне управління при Раді Міністрів Української РСР. – К.: Державне статистичне видавництво, 1960. – 431 с.; Итоги Всесоюзной переписи населения. 1970 год. Т. IV. Национальный состав населения СССР, союзных республик, краев, областей и национальных округов. – М.: «Статистика», 1973. – 648 с.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года. Продолжительность проживания населения в месте постоянного жительства по СССР, союзным и автономным республикам, краям и областям. Статистический сборник. – М.: Госкомстат СССР, 1990. – 296 с.; Население СССР. 1988. Статистический ежегодник / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 704 с.; Стешенко В. С., Чуйко Л. В., Загробская А. Ф. Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970). – К.: «Наукова думка», 1977. – 220 с.

11. При складанні діаграми використані ті ж самі джерела, що й до таблиці № 1.

12. Народне господарство Української РСР в 1973 році. Статистичний щорічник / Центральне статистичне управління при Раді Міністрів УРСР. – К.: Політвидав України, 1974. – 584 с.

13. Итоги Всесоюзной переписи населения. 1970 год. Т. IV. Национальный состав населения СССР, союзных республик, краев, областей и национальных округов. – М.: «Статистика», 1973. – 648 с.

14. Складено на основі даних: Государственный комитет статистики. Всеукраинская перепись населения 2001 года. Распределение населения по национальности и языку. Все население, оба пола. Донецкая и Луганская области [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://2001.ukrcensus.gov.ua>

REFERENCES

1 .Pashina Natalija (2005), Etnomovnij chinnik politichnoï identichnosti v Donbasi, Politichnij menedzhment, 1, pp. 24–33 (ukr).

2. Termin «Potuzhnist' ukraïns'koï movi» zapozicheno u: Masenko Larisa (2004), Mova i suspil'stvo. Postkolonial'nij vimir, Vidavnichij dim «KM Akademija», Kyiv, 163 p.

3. Там само.

4. Pirko V. O. (2004), Zaselennja ta gospodars'ke osvoennja stepovoï Ukraïni v XVI – XVIII st., Donec'k.

5. Nikolaec' Ju. O. (2012), Poselens'ka strukturu naselennja Donbasu, Etnopolitichnij aspekt dinamiki, Kyiv, 187 p.

6. Jankovskaja O. A. (1978), Estestvennoe i mehanicheskoe dvizhenie naselenija i problemy racional'nogo ispol'zovanija trudovyh resursov Ukrainskoj SSSR, Regional'nye problemy naselenija i trudovye resursy, pod. red V. G. Kostakova i E. L. Manevicha, Statistika, Moscow, 287 p.

7. Alforov M. A. (2004), Migracijni ta demografichni procesi u Donec'kij oblasti 1943–1951 rr., *Shid*, 1, pp. 26–29; Alforov M. A. (2006), Evoljucija derzhavnoï migracijno-demografichnoï politiki v Donbasi u 1950-ti roki, *Istorichni zapiski: zb. nauk. prac'*. – Lugans'k : Vid-vo SNU im. V. Dalja, 9, pp. 3–10.

8. Shipik M. F. (2005), Social'no-demografichni procesi u 1943–1955 rr., avtoref. na zdobuttja stupenja kandidata istorichnih nauk za special'nistju 07.00.01 – Istorija Ukraïni, Donec'k, 18 p.

9. Kubijovich Volodimir (1962), Nacional'nij sklad naselennja Radjans'koï Ukraïni v svitli perepisiv z 17.12.1926 i 15.1.1959, Vidbitka iz zbirnika, prisvjachenogo pam'jati Z. Kuzeli, *Zapiski NTSh t. CLHIH, Parizh*, 16 p.; Kuromija Giroaki (2002), Svoboda i teror u Donbasi. Ukraïns'ko-rosijs'ke prikordonnja, 1870–1990-ti rr, Kyiv, 491 p.

10. Tablicju skladeno na osnovi danih: Narodnoe hozjajstvo Ukrainskoj SSR. Statisticheskij ezhegodnik. K 60-letiju obrazovanija Sojuza Sovetskih Socialisticheskijh respublik (1982), «Tehnika», Kyiv, 383 p.; Narodne gospodarstvo Ukraïns'koï RSR v 1959 roci. Statistichnij shhorichnik. Central'ne statistichne upravlinnja pri Radi Ministriv Ukraïns'koï RSR (1960), Derzhavne statistichne vidavnictvo, Kyiv, 431 p.; Itogi Vsesojuznoj perepisi naselenija. 1970 god, Vol. IV. Nacional'nyj sostav naselenija SSSR, sojuznyh respublik, kraev, oblastej i nacional'nyh okrugov (1973), «Statistika», Moscow, 648 p.; Itogi Vsesojuznoj perepisi naselenija 1979 goda. Prodolzhitel'nost' prozhivanija naselenija v meste postojannogo zhitel'stva po SSSR, sojuznym i avtonomnym respublikam, krajam i oblastjam. Statisticheskij sbornik (1990), Goskomstat SSSR, Moscow, 296 p.; Naselenie SSSR. 1988. Statisticheskij ezhegodnik. Goskomstat SSSR (1989), Finansy i statistika, Moscow, 704 p.; Steshenko V. S., Chujko L. V., Zagrobskaja A. F. (1977), Demograficheskoe razvitie Ukrainskoj SSR (1959–1970), «Naukova dumka», Kyiv, 220 p.

11. Pri skladanni diagrami vikoristani ti zh sami dzherela, shho j do tablici № 1.

12. Narodne gospodarstvo Ukraïns'koï RSR v 1973 roci. Statistichnij shhorichnik, Central'ne statistichne upravlinnja pri Radi Ministriv URSR (1974), Politvidav Ukraïni, Kyiv, 584 p.

13. Itogi Vsesojuznoj perepisi naselenija. 1970 god. Vol. IV. Nacional'nyj sostav naselenija SSSR, sojuznyh respublik, kraev, oblastej i nacional'nyh okrugov (1973), «Statistika», Moscow, 648 p.

14. State Statistics Service of Ukraine, Vseukrainskaja perepis' naselenija 2001 goda. Raspredelenie naselenija po nacional'nosti i jazyku. Vse naselenie, oba pola. Doneckaja i Luganskaja oblasti, available at: <http://2001.ukrcensus.gov.ua>

Докашенко В.Н. ОСОБЕННОСТИ ПОСЕЛЕНЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ ДОНБАССА И ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ МОЩНОСТЬ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА.

В статье рассматривается проблема поселенческой структуры Донецкой и Луганской областей, а также ее влияние на мощьность украинского языка в регионе. Отслеживается демографическая динамика городского и сельского населения. Доказывается, что его структура в городской и сельской составляющих, а также динамика демографического процесса в национальном измерении, создавали менее благоприятные условия для усиления украиноязычных процессов по сравнению с другими регионами Украины.

Ключевые слова: структура населения, украинский язык, демографическая динамика, перепись населения, национальный состав, миграция населения.

Dokashenko V. FEATURES OF THE SETTLEMENT PATTEERNS AND THE DEMOGRAPHIC CAPACITY OF THE UKRANIAN LANGUAGE IN DONBAS

The paper addresses the problem of settlement patterns in Donetsk and Lugansk regions and their impact on the Ukrainian language capacity in the region. Based on the all-Soviet Union post-war censuses and the First National Ukrainian Census of 2001 the demographic dynamics of the urban and rural population is observed. It is shown that the structure of the population in its urban

and rural parts and the demographic processes on the national level create less favorable conditions for the increase of the Ukrainian language capacity in comparison with other regions of Ukraine.

Keywords: population structure, the Ukrainian language, population dynamics, settlement patterns, census, ethnic composition of the population, migration.

Рецензент: **Довжук І.В.**, доктор історичних наук.

Стаття подана
04.05.13